

درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی

دکتر فاطمه براتلو*

محمد صنایع**

چکیده

توجه به ادبیات موجود در حوزه دانش علوم اجتماعی و مدیریت نظام فرهنگی - اجتماعی و نیز ادبیات فقهی، کلامی، و فلسفی در حوزه اندیشه دینی می‌تواند رویکردی بیافریند که خود با پارادایمی توحیدی فهمیدنی است. چنین رویکردی می‌تواند ما را در ارائه تفسیری نو از مفاهیم اجتماعی یاری دهد. اندیشمندان علوم اجتماعی از دیرباز به دنبال طراحی شهری ایده‌آل بوده‌اند که در آن امور طبیعی و اجتماعی به بهترین نحو جاری است. در چنین جامعه‌ای کنشگران در پیروی از قواعد اجتماعی فعالانه ظاهر می‌شوند. چنین فرایندی در ادبیات علوم انسانی می‌تواند با متغیر سرمایه اجتماعی تبیین و تفسیر شود. در ادبیات دینی امر به معروف و نهی از منکر نزدیک‌ترین مضمون به این معناست. این مقاله با تکنیک حل مسئله در پی استفاده از دارایی‌های معرفتی امیدوار به ارائه مدلی شناختی است که با استفاده ابزارگونه از عقلانیت مدرن ذیل اندیشه‌ای درون دینی می‌تواند راهی نو در حوزه گسترش مفهومی ادبیات بومی کشور باشد. از این رو، ضمن پرداختن به ادبیات سرمایه اجتماعی، مدلی شناختی به منظور نهادینه کردن بعدی از اندیشه اجتماعی دینی ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها

رویکرد درون‌دینی، سرمایه اجتماعی، امر به معروف و نهی از منکر.

* عضو هیئت علمی پژوهشکده علوم سیاسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

** کارشناس ارشد الهیات دانشگاه امام صادق (ع).

مقدمه

در حال حاضر از واژه‌های متعددی دربارهٔ مسائل و مشکلات اجتماعی استفاده می‌شود: سیر روند اجتماعی، مسئله اجتماعی، آسیب اجتماعی، مشکلات اجتماعی یا بحران اجتماعی که بیانگر رفتارهایی خلاف هنجارها و نرم‌های اجتماعی است که کارکرد فرد را مختل می‌سازد و به دنبال آن کارکرد جامعه را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد (ساروخانی، 1370: 524) و یا به هر نوع عمل فردی یا جمعی اطلاق می‌شود که در چارچوب اصول اخلاقی و قواعد عام جامعه قرار نمی‌گیرد و در نتیجه با منع قانونی و یا قبح اخلاقی و اجتماعی روبرو می‌شود (عبداللهی، 1381: 15).

پیامد رفتارهایی از این نوع، خوشایند یا ناخوشایند، در سازه‌های متعدد اجتماعی معنا می‌یابد که تابعی از زمینه‌های فرهنگی جامعه‌اند. به نظر می‌رسد بهترین راهکار برای مهار و اصلاح مسائل اجتماعی نیز باید از متن همان جامعه برخاسته باشد. پس می‌توان راهکاری براساس محتوای فرهنگ موجود جامعه ارائه داد. اینجاست که پارادایم دینی و غیردینی، رویکرد علمی و رویکرد دینی در پدیده‌های اجتماعی متمایز می‌شود.

با اینکه نهادینه‌سازی مؤلفه‌های ارزشی جامعه متأثر از متغیرهای گوناگون زیست‌بوم فرهنگی است، مطالعات نشان می‌دهد که نهادینه‌سازی متغیرهایی مانند اعتماد اجتماعی در گروه‌های فرهنگی - آموزشی و دینی در مقایسه با دیگر اقشار افزون‌تر است^۱. ریشهٔ این نکته را باید در مؤلفه‌هایی جستجو کرد که از یک طرف با آموزه‌های دینی و از سویی دیگر با اعتقادات و باورهای عمومی ارتباطی نزدیک دارند، از جمله خیرخواهی نسبت به دیگران که در ادبیات دینی از آن به دعوت به خیر، نصیح و حتی امر به معروف و نهی از منکر یاد می‌شود. فرانسیس فوکویاما معتقد است که سرمایه اجتماعی^۲ را به سادگی می‌توان مجموعه

۱. ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، سال ۱۳۷۹ و ۱۳۸۲.

۲. اگرچه بررسی تغییر، تحول و اندازه‌گیری میزان سرمایه اجتماعی به دلیل انتزاعی و کیفی بودن مفهوم و شاخص‌های آن با مشکلات جدی مواجه است، اما طرح پیدایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان که در سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۳۸۲ انجام شده می‌تواند تصویری هرچند مبهم را به دست دهد.

درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی ■ ۲۹

معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که اعضای گروه در آن سهیم‌اند (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱-۱۰). هرگونه اختلال در کیفیت و کمیت روابط مبتنی بر سرمایه اجتماعی، عواقب و پیامدهایی چون از هم گسیختگی، آنومی، ساختار اجتماعی، فساد، روان‌پریشی، خشونت و ارتباطات مبنی بر منافع شخصی (و نه جمعی) را در پی دارد (گالتونگ، ۱۳۸۳: ۸۶-۱۷۳) که هر یک می‌تواند به مثابه موضوعی از بحران یا مسئله اجتماعی تحلیل شود.^۱ آنومی، در برابر نظم اجتماعی یا به هم ریختگی اجتماعی، وضعیتی است که در کلان‌شهرها خود علت معلول‌های بسیاری است (فاضل و میری آشتیانی، ۱۳۸۷).

اندیشمندان علوم اجتماعی از دیرباز به دنبال طراحی شهری ایده‌آل، «مدینه فاضله» یا جامعه نیک^۲ بوده‌اند که در آن امور طبیعی و اجتماعی به بهترین نحو جاری است.^۳ نقطه محسوس در میان نظریه‌های قدیم یا جدید آن است که در جامعه نیک بهتر آن است که همگان (مخاطبان) داوطلبانه (و نه اجباری) در کنش‌ها نقش داشته باشند. کنش داوطلبانه موجب حفظ حرمت کنشگران می‌شود. اگر قواعد اجتماعی درونی شوند، افراد کمتر احساس اجبار و زور می‌کنند و نظم اجتماعی حاکم بر جامعه حالتی داوطلبانه به خود می‌گیرد.

در جامعه نیک کنشگران در پیروی از قواعد اجتماعی فعال ظاهر می‌شوند. این امر در

a. آمارها نشان می‌دهد میزان شاخص‌های سرمایه اجتماعی از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۲ کاهش یافته است، به طوری که میانگین شاخص‌های گذشت، امانتداری، انصاف، کمک و نوع دوستی، صداقت و پایبندی به قول و قرار از ۲۲/۵ درصد (حد زیاد) در سال ۱۳۷۹ به ۱۴/۱ درصد (در حد زیاد) در سال ۱۳۸۲ رسیده است. با دیدی خوش‌بینانه در صورت پایداری شرایط برای سال ۸۶-۱۳۸۵ پیش‌بینی‌پذیر است که این میزان به حدود ۶ درصد (در حد زیاد) کاهش یابد. میانگین شاخص‌هایی نظیر دورویی، تقلب، تملق و چاپلوسی که همگی از موانع جدی بر سر راه اعتماد عمومی و تشکیل سرمایه اجتماعی هستند، در سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۲ در حد زیادی میان افراد جامعه رواج پیدا کرده است، به طوری که میانگین این شاخص‌ها از ۶۶/۲ درصد (در حد زیاد) در سال ۱۳۷۹ به ۷۱/۹ درصد (در حد زیاد) در سال ۱۳۸۲ افزایش یافته است. پیش‌بینی می‌شود اگر شرایط به همان صورت باقی بماند، در سال ۸۶-۱۳۸۵ این میزان به بیش از ۷۷/۵ درصد افزایش یابد. این مطلب نشان دهنده بحران سرمایه اجتماعی در این سال‌هاست (فاضل، رضا و الهام میری آشتیانی، ۱۳۸۷: ۱۰۶-۱۰۵).

۱. در این باره جامعه‌شناسان سه سطح تحلیل را در نظر می‌گیرند: بحران اجتماعی، مسئله اجتماعی و آسیب اجتماعی. بدیهی است این تقسیم‌بندی براساس شدت و ضعف حضور آن پدیده خاص در جامعه ذهنی یا عینی متفاوت است.

2. Good Society

عین حال که می‌تواند بنیان‌های ساختاری جامعه را با چالش مواجه سازد، در نهایت، با تدبیر صحیح باعث پویایی جامعه می‌شود.

چنین فرایندی در ادبیات علوم انسانی می‌تواند با متغیر سرمایه اجتماعی تبیین و تفسیر شود. در بررسی ادبیات دینی، امر به معروف و نهی از منکر نزدیک‌ترین مضمون به این معناست. این مقاله در پی تبیین چنین رابطه‌ای است.

سرمایه اجتماعی و زیست‌بوم فرهنگی - اجتماعی آن

در حوزه مباحث جامعه‌شناسی مسئله فردیت مدرن و فردگرایی و نگرانی از تهدید نفع‌طلبی‌های فردگرایانه، کاهش تعهدات شهروندی و مسئولیت اجتماعی، شخصی شدن گفتمان‌ها و پروژه‌های زندگی و به تعبیری از دست دادن تدریجی زبان مشترک باعث توجه مجدد به مسئله عمل جمعی در حوزه عمومی شده است. در یکی از نظریه‌پردازی‌های به نسبت متفاوت در حوزه توسعه پایدار^۱ چهار نوع سرمایه از سوی بانک جهانی دسته‌بندی شده است.^۲ یکی از آن‌ها سرمایه اجتماعی است که در واقع جزئی تفکیک‌ناپذیر از مجموعه ثروت ملت‌ها است.^۳

سرمایه اجتماعی از مفاهیم جدید، سخت و پیچیده جامعه‌شناسی است که به سرعت به

۱. توسعه پایدار با توجه به ثروت ملل نظریه‌پردازی می‌شود و به معنی حفظ یا غنا بخشیدن به ثروت برای نسل‌های آینده است.

۲. بانک جهانی میان چهار جزء تشکیل‌دهنده ثروت ملت‌ها تمایز قابل می‌شود:

سرمایه طبیعی: دارایی‌های محیطی مثل آب، جنگل، معادن، گیاهان و جانوران که به بعد محیطی توسعه پایدار مربوط می‌شود. سرمایه تولید شده یا دست‌ساز بشر: موجودی ماشین‌آلات، کارخانه‌ها، ساختمان‌ها و تجهیزات زیربنایی مثل خطوط راه‌آهن و جاده‌ها که بر بعد اقتصادی توسعه پایدار دلالت دارند.

سرمایه انسانی: ظرفیت‌های سازنده افراد که بر مهارت، آموزش و بهداشت مبتنی است و همراه با سرمایه اجتماعی، بُعد اجتماعی توسعه پایدار را تشکیل می‌دهد.

سرمایه اجتماعی: شبکه‌ها، انجمن‌ها و مؤسسه‌هایی که با هنجارهای مشترک و روابط متکی بر اعتماد شکل می‌گیرند و همکاری را تسهیل می‌کنند.

۳. نکته‌ای که یادآوری آن در این بحث مفید به نظر می‌رسد، تفاوت مابین سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی است. هر چند که این دو نوع سرمایه در کنار یکدیگر بعد اجتماعی توسعه پایدار را تشکیل می‌دهند، اما نمی‌توان در بحث‌های علمی آن‌ها را به جای یکدیگر به کار گرفت.

درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی ■ ۳۱

رشته‌های علمی گوناگون راه یافته و همه‌گیر شده است. نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از شبکه‌ها، هنجارها، ارزش‌ها و درکی می‌دانند که همکاری در درون و میان گروه‌ها را برای کسب منافع متقابل آسان می‌کند.

در بیانیه بانک جهانی در سال 1998 آورده شده است: «سرمایه اجتماعی در جامعه‌ای مفروض دربرگیرنده نهادها، روابط، نظرگاه‌ها و ارزش‌هایی است که بر کنش و واکنش‌های بین مردم حاکم‌اند و در توسعه اقتصادی و اجتماعی سهمی مهم دارند. لیکن سرمایه اجتماعی جمع ساده نهادهایی نیست که جامعه را دربرمی‌گیرند، بلکه همچون بن‌مایه‌ای به شمار می‌آید که نهادهای یاد شده را به هم پیوند می‌زند. سرمایه اجتماعی در عین حال دربرگیرنده ارزش‌ها و هنجارهای مشترک لازم برای رفتار اجتماعی است که در روابط شخصی افراد، در اعتماد آنان به یکدیگر و در حس مشترک مسئولیت‌های مدنی منعکس شده است. امری که جامعه را چیزی بیشتر و فراتر از جمع افراد می‌سازد.» (پیرس، 1993؛ بانک جهانی، 1997) سرمایه اجتماعی از مدینه فاضله یا جهان ایده‌آلی سخن نمی‌گوید که همه افراد آن خوب هستند و رفتارهایشان مناسب است، بلکه درباره کیفیت روابط و انتظاراتی بحث می‌کند که از راه روابط اجتماعی انباشته یا پراکنده می‌شود.

رویکردهای نظریه سرمایه اجتماعی شبکه‌های اجتماعی مردم را به نظم، همکاری و اعتمادپذیری تشویق می‌کند. سرمایه اجتماعی بر تمایلات و رفتارهایی دلالت دارد که برای به‌وجودآوردن نهادهای جامعه مدنی و جهت‌گیری‌های اخلاق دموکراسی در نظام مدرن اهمیت و ضرورت دارد. رشد فرهنگ مدنی که بر عدالت اجتماعی و توازن میان حقوق و تعهدات استوار است، با انگیزه دیگرخواهی تسهیل می‌شود. سرمایه اجتماعی مفهومی است که به تمایز میان هنجارهای اجتماعی و ساختارهای موجود در هر جامعه که زمینه‌ساز اعمال دیگرخواهانه است، کمک می‌کند. فوکویاما سرمایه اجتماعی را «ذخیره جامعه از ارزش‌های مشترک»¹ می‌داند. با مروری بر تعاریف گوناگون سرمایه اجتماعی در متون علمی

1. Cox, E. Building Social Capital, Health Promotion.

۳۲ ■ نامه پژوهش فرهنگی، سال دهم، دوره سوم، شماره ششم

سال‌های اخیر به مفاهیم مشترکی برمی‌خوریم که در نظریه‌پردازی از آن استفاده می‌شود. برخی از این مفاهیم عبارتند از: مشارکت در شبکه‌ها، دادوستد مابین افراد، اعتماد، هنجارهای اجتماعی، بهره‌مندی از منابع مشترک، و کنشگرایی.

افزایش سرمایه اجتماعی می‌تواند به دلیل غنی‌سازی کنش اجتماعی^۱ و معنا بخشیدن به آن، انگیزه‌های حضور در نظام اجتماعی را پررنگ‌تر کند، به آن نشاط ببخشد و تداوم آن را تضمین کند.

سرمایه اجتماعی معطوف به کنش اجتماعی و توانایی گسترش آن است. وقتی کنش اجتماعی حامل سرمایه اجتماعی باشد، هم قابلیت گسترش دارد و هم غنی‌تر خواهد بود. سرمایه اجتماعی باعث خواهد شد که کنشگر اجتماعی، ضمن احساس رضایت درونی از کنش خود، با اطمینان خاطر به کنش‌های مرتبط دیگر نیز وارد شود.

سرمایه اجتماعی کنش را از حالت رفتار مکانیکی خارج می‌کند و مشوق کنشگر است. سرمایه اجتماعی کنش را به جریان تبدیل می‌کند. توجه به مفهوم سرمایه اجتماعی باعث می‌شود تا کنش به صورت و ایستا دیده نشود. این‌گونه نیست که کنش کنشگر از یک جا شروع و به جای دیگر ختم شود. نظریه سرمایه اجتماعی، کنش را در ساختار و جریان می‌نگرد، به نحوی که هر کنش نتیجه انباشت است که خود نیز انباشتی را موجب می‌شود.

بانک جهانی مدعی است که سرمایه اجتماعی دربرگیرنده نهادهایی مثل خانواده، نهادهای رسمی و غیررسمی، نهاد اقتصاد، نهاد سیاست، و نهاد فرهنگ است که در بطن آن‌ها کنش و واکنش‌های انسان‌ها برقرار است. سرمایه اجتماعی بدون چنین کنش و واکنش‌هایی بی‌معناست. کنش و واکنش نیز بر پایه قواعد، هنجارها و الزام‌ها یا متغیرهای ارزشی ممکن می‌شود که سازنده مرزها در کلان‌شهر مدرن امروز است.

۱. با نگاهی گذرا به مفهوم کنش در جامعه‌شناسی می‌توان نتیجه گرفت که میان رفتار (Behavior) و کنش (Action) از منظر دانش اجتماعی تفاوت محسوسی وجود دارد. هر کنشی را می‌توان رفتار به حساب آورد، اما هر رفتاری را نمی‌توان کنش اجتماعی دانست. کنش اجتماعی متوجه زمینه‌ها، منابع، بسترها، تأثیرات و تأثرات رفتار است.

درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی ■ ۳۳

میزان چشمگیری از ادبیات سرمایه اجتماعی معطوف به تأثیر رفتارهای داوطلبانه است. (Har & Dekker, 1999; Billiet & Cambre, 1999; Hodg Kinson & Weitzman, 1992)

این سرمایه را غالباً با نرخ مشارکت افراد در زندگی جمعی و اعتماد میان آنان بیان می‌کنند. آثار و نتایج و اشکال متعدد استفاده از سرمایه اجتماعی عموماً مقید به زمان و مکان است و با ویژگی‌های ساختار جامعه، عناصر و اجزا آن ارتباط تنگاتنگ دارد.

عرضه حضور سرمایه اجتماعی از نگاه اندیشمندان

بر اساس دیدگاه‌های موجود سرمایه اجتماعی در سه سطح تعریف می‌شود:

سطح خرد (روابط میان فردی)

در این سطح بر روابط فردی و شبکه‌های ارتباطی مابین افراد، هنجارها و ارزش‌های غیررسمی حاکم بر آن‌ها تأکید می‌شود. بر این اساس، سرمایه اجتماعی شامل موضوعاتی اعم از شدت و کیفیت روابط و تعاملات میان افراد و گروه‌ها، احساس تعهد و اعتماد دوجانبه به هنجارها و ارزش‌های مشترک می‌شود و حس تعلق پایه همبستگی اجتماعی می‌شود. پوتنام، نظریه پرداز مشهور، سرمایه اجتماعی را مجموعه ارتباطات افقی مابین افراد و شبکه اشتغالزای مدنی می‌داند که واسط میان هنجارها و اجرای قوانین جامعه است و موجب جلب و حفظ اعتماد افراد نسبت به اعتبار این قوانین و روابط اجتماعی حاصل از آن می‌شود. با این تعریف، سرمایه اجتماعی نوعی سازمان اجتماعی است با شبکه‌ها، هنجارها و اعتمادی خاص که اجتماعاتی چون خانواده، دوستان و همسایگان رکن اساسی آن به شمار می‌روند (پوتنام، 1380).

به نظر فوکویاما، سرمایه اجتماعی، مجموعه معینی از هنجارها و ارزش‌های غیررسمی است که اعضای گروهی در آن سهیم هستند که همکاری و تعاون میان آن‌ها جاری است. این هنجارها زمانی سرمایه اجتماعی تولید می‌کند که شامل سجایای مثبت از قبیل صداقت،

۳۴ ■ نامه پژوهش فرهنگی، سال دهم، دوره سوم، شماره ششم

ادای تعهدات و روابط دوجانبه باشد. به نظر او سرمایه اجتماعی می تواند مثبت یا منفی باشد، مثلاً گروه های مافیایی که در تضاد با منافع و ارزش های بیشتر افراد جامعه هستند، سرمایه اجتماعی منفی دارند (فوکویاما، 1379: 2).

سطح میانی (انجمن ها و سازمان های رسمی و غیررسمی)

در این سطح، نظریه پردازانی همچون «کلمن» سرمایه اجتماعی را نوعی موجودیت با دو عنصر در نظر می گیرند که نخست برخوردار از جنبه هایی از ساخت اجتماعی است و دوم آنکه کنش های خاص کنشگران (حقیقی یا حقوقی) را در درون ساختار اجتماعی تسهیل می کند. این مفهوم، شامل ارتباطات افقی و عمودی می شود که سازمان ها و روابط بینایی (اعم از باشگاه ها، انجمن ها، شرکت ها و احزاب سیاسی) در زمره آن قرار می گیرند. کلمن اعتماد، اختیار و تعهد را لازمه سرمایه اجتماعی گروه ها می داند.

سطح کلان (نهادهای اجتماعی)

در این سطح اندیشمندانی چون «نورث» سرمایه اجتماعی را شامل روابط قراردادی و ارتباطات ساختاری نهادهای کلان (اعم از دولت، حکومت سیاسی و نظام های حقوقی و قضایی) می دانند. سطح کلان سرمایه اجتماعی شامل ارتباطات و ساختارهای رسمی مانند قوانین و مقررات و چهارچوب های حقوقی، حکومت سیاسی، سطح مشارکت، سطح تمرکز، و فرایند شکل گیری سیاسی می شود. از این منظر سرمایه اجتماعی، مجموع نهادهایی نیست که جامعه را پی بندی می کنند، بلکه عامل نگهداشت آن ها در کنار هم است.

هنگام استفاده از مفهوم سرمایه اجتماعی باید به سه موضوع محوری توجهی ویژه نشان

داد که عبارتند از:

1. جوهر یا اصل ذاتی سرمایه اجتماعی
2. منابع سرمایه اجتماعی
3. نتایج، آثار یا مصداق های سرمایه اجتماعی

درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی ■ ۳۵

اصطلاح سرمایه اجتماعی ابتدا در اثر کلاسیکی با نام «مرگ در زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی» (همان)، به کار رفته است که شبکه‌های اجتماعی شکل گرفته در برخی از نقاط شهرها را شکلی از سرمایه اجتماعی معرفی می‌کند که در مقایسه با عوامل رسمی برقرارکننده نظم اجتماعی چون نیروی انتظامی پلیس، نقش بهتری ایفا می‌کنند.¹

نظریه‌پردازان واژه سرمایه اجتماعی را شبکه‌هایی معرفی می‌کنند که به واسطه آنها اهداف خرد و کلان اجتماعی بهتر تأمین می‌شوند. به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی هنجاری غیررسمی است که میان دو یا تعدادی از افراد در جامعه که همکاری و همدلی را افزایش می‌دهد.

پی‌یر بوردیو² شبکه‌های اجتماعی را موهبتی طبیعی نمی‌داند، بلکه معتقد است باید آنها را با کنش‌های منطقی و هدفمند تشکیل داد. وی سرمایه اجتماعی را یکی از اشکال سرمایه در کنار سرمایه‌های اقتصادی و سرمایه فرهنگی می‌داند و اشاره می‌کند که برای دستیابی به سرمایه اجتماعی باید در منابع اقتصادی و فرهنگی سرمایه‌گذاری‌های هوشمندانه‌ای کرد. از نگاه جیمز کلمن، سرمایه اجتماعی همانند دیگر اشکال سرمایه مولد است و دستیابی به اهداف معینی را ممکن می‌سازد که در صورت نبود آنها دست‌نیافتنی هستند. وی حضور چهار عامل را در سرمایه اجتماعی جامعه مؤثر می‌داند:

1. نیاز اجتماعی به کمک همنوع
 2. ایدئولوژی و آن دسته از اعتقاداتی که به ضرورت عمل به نفع عام تأکید دارند.
 3. هنجارهای نیرومند، کارا و مؤثر که فرد را آگاه می‌سازد.
 4. جریان بالقوه اطلاعات در روابط اجتماعی که زمینه کنش را مهیا می‌سازد.
- متفکران حوزه سرمایه اجتماعی با دیدگاه‌های متفاوت درباره شاخص‌ها و متغیرهای سازنده سرمایه اجتماعی عموماً بر روی سه مؤلفه یا سه شاخص تعیین‌کننده اتفاق نظر دارند:

1. Jane Jacobs
2. Pier Bourdieu

۳۶ ■ نامه پژوهش فرهنگی، سال دهم، دوره سوم، شماره ششم

عضویت در گروه‌های اجتماعی، اعتماد، و مشارکت و همیاری.

اعتماد اجتماعی گاه میان دو فرد یا افراد آشنا، گاه به شکل تعمیم‌یافته در اجتماع یا به صورت اعتماد مدنی در جامعه مشاهده می‌شود. این عوامل پیش‌برنده جامعه به سوی نظمی اجتماعی است که بر اساس مختصات خاص هر جامعه توصیف می‌شود.

امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه و عمل

در نگرش درون دینی، جامعه نیک با امر به معروف و نهی از منکر شناسایی می‌شود.

کنتم خیرامه اخرجت للناس تامرون بالمعروف و تنهون عن المنکر و تومنون بالله ولو آمن اهل الکتاب لکان خیرا لهم منهم المومنون واکثرهم الفاسقون.

شما نیکوترین امتی هستید که به سوی انسان‌ها خلق شده‌اید، (مردم را) به نیکوکاری وادار می‌کنید و از بدکاری باز می‌دارید و ایمان به خدا دارید و اگر اهل کتاب ایمان آورند به نفع آن‌هاست؛ برخی از آن‌ها با ایمان و بیشتر فاسق‌اند (آل عمران/110).

این آیه از همان ابتدا می‌خواهد به امت اسلام رنگ و شکل و چهره بدهد، می‌گوید ای مسلمانان! شما باید امت و جامعه‌ای شوید که در سیمای اندیشه و گفتار شما خیر و حمایت از معروف و درگیری با منکر به چشم همگان بیاید (بهشتی، 1380).

شاخصه مردمان جامعه نیک برقراری رابطه و داد ایمانی و محبت قلبی است که در نهایت به همبستگی و تحکیم پیوندها، مشارکت در سرنوشت افراد جامعه، و اعتماد به یکدیگر می‌انجامد.

والمومنون و المومنات بعضهم اولیاء بعض یامرون بالمعروف وینهون عن المنکر و یقیمون

الصلوة و یوتون الزکوة و یطیعون الله ورسوله اولئک سیرحهم الله ان الله عزیز حکیم.

مردان و زنان مؤمن یاوران هم هستند. یکدیگر را به کار نیکو امر و از کار زشت نهی می‌کنند و نماز به پا می‌دارند و زکات می‌دهند و خدا و رسولش را اطاعت می‌کنند. همانا که خداوند به زودی آنان را مشمول رحمت خواهد کرد که خدا عزیز و حکیم است (توبه/71).

درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی ■ ۳۷

شهید مطهری در تفسیر این آیه معتقد است لازمه ایمان حقیقی و واقعی، نه ایمان تقلیدی یا تلقینی، علاقه به سرنوشت یکدیگر است و برای چنین محبتی امر به معروف و نهی از منکر لازم است:

«مؤمنان نزدیک به یکدیگرند و به موجب اینکه با یکدیگر نزدیک‌اند، حامی و دوست و ناصر یکدیگرند و به سرنوشت هم علاقه‌مندند و در حقیقت به سرنوشت خود که یک واحد را تشکیل می‌دهند، علاقه می‌ورزند و لذا امر به معروف می‌کنند و یکدیگر را از زشتی‌ها باز می‌دارند. این دو عمل (امر به معروف و نهی از منکر) ناشی از وداد ایمانی است و لذا این دو جمله (یا مرون بالمعروف و ینهون عن المنکر) بلافاصله به دنبال بیان ولاء ایمانی مسلمانان واقع شده است.»

اگر جامعه چنین نباشد پیامد آن چیزی جز سلطه اشرار و بدان نیست و ناپسندها جای پسندها را خواهند گرفت. امام علی (ع) می‌فرماید: «لا تتركوا الامر بالمعروف والنهي عن المنکر فیولی علیکم شرارکم ثم تدعون فلا یستجاب لکم» امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکنید وگرنه بدان شما بر شما مسلط خواهند شد و دعای شما مستجاب نخواهد شد.^۱ اما رابطه سرمایه اجتماعی با مقوله امر به معروف و نهی از منکر چگونه تبیین می‌شود؟^۲

مدل مطلوب سرمایه اجتماعی

در عرصه مدل‌های علمی، مدل‌های گوناگونی از قبیل مدل‌های ریاضی، مدل‌های ترسیمی

۱. براساس ارزش‌ها می‌توان دو نوع مسئله‌شناسی یا مسئله‌یابی کرد: مسئله‌یابی با نگاه جامعه‌شناسانه یا پرداختن به مسائل اجتماعی در مراحل گوناگون مواجهه و درک مسئله. دوم راه‌حل‌یابی: انتخاب راه‌حل مطلوب با روش‌ها و نظریه‌های مطرح در حوزه علم مدرن که پس از رنسانس اروپایی پدید آمده است.

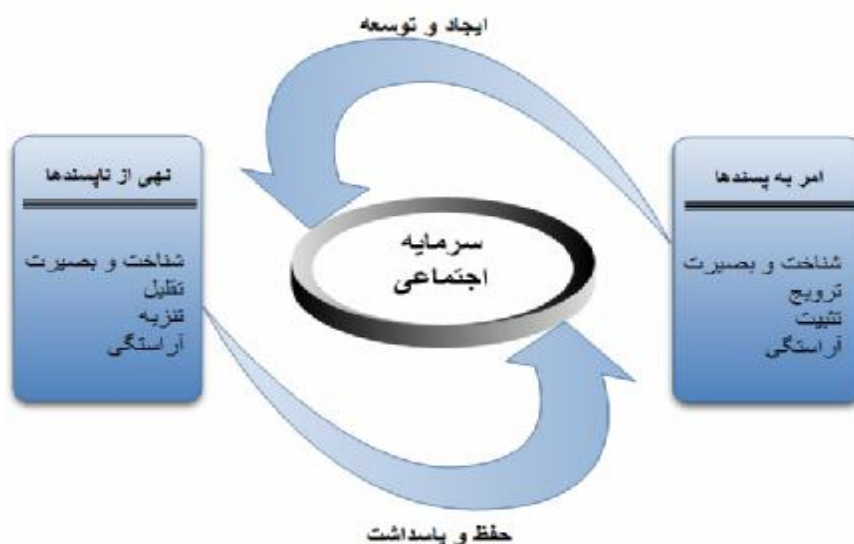
اما در مسئله‌شناسی درون‌دینی همان‌گونه که از نام آن پیداست معیار اصلی در رویارویی، ادراک، و حل مسئله ارزش‌های مطلق دینی و فطری هستند که در مراحل متعدد، چارچوب تحلیلی فرد را مهیا می‌سازند. در اینجا اختلاف اساسی میان روشنفکر و عالم دینی آشکار می‌شود، عالم دینی تلاش دارد تا مسائلی را که با توجه به ارزش‌های الهی و فطری نوع انسان برای جامعه وجود دارد، در خودآگاه اجتماعی بیدار سازد و در نهایت با تأمل و تأکید بر اخلاق، جامعه را به سوی آگاهی و هوشیاری به بحران‌های اساسی‌اش رهنمون سازد.

2. Conceptual models

۳۸ ■ نامه پژوهش فرهنگی، سال دهم، دوره سوم، شماره ششم

و مدل‌های چند بُعدی استفاده می‌شود، اما در تبیین پدیده‌های اجتماعی، مدل‌های مفهومی (الوانی، 1386: 45 - 40) کاربرد بیشتری دارند. برخی از فواید آن عبارتند از:

- سادگی و روشنی در تبیین خط‌مشی مسائل اجتماعی
 - شناسایی جنبه‌های مهم مشکلات خط‌مشی
 - توانایی برقراری ارتباط با تأکید بر ویژگی‌های اصلی مدل
 - تشخیص عناصر مهم از غیرمهم با درک بهتر¹
- اینک مدل توسعه و پاسداشت سرمایه اجتماعی در زیست بوم فرهنگی - اجتماعی حاضر ارائه می‌شود:

در این مدل دو جریان یا ایده ایجابی و بازدارنده در تعامل با سرمایه اجتماعی دیده می‌شود:

۱. امر به پسندها و شایستگی‌ها که نسبت به سرمایه اجتماعی نقش ایجابی، توسعه‌بخشی و تحکیم عناصر دارد. این جریان یا ایده خود شامل اجزا و عناصری است که عبارتند از:

۱. این شناخت علاوه بر دانش دینی، نیاز به بصیرت سیاسی و اجتماعی برای تشخیص اولویت‌ها دارد.

- شناخت و آگاهی نسبت به پسندها و شایستگی‌ها،

- ترویج فراگیر پسندها و شایستگی‌ها در همه شئون جامعه،

- تثبیت پسندها به مثابه ارزش‌های آحاد جامعه،

- آراستگی جامعه به این ارزش‌ها که نشانگر جامعه نیک است.

2. نهی از ناپسندها و ناشایستگی‌ها

این جریان با نقشی بازدارنده با حفظ و پاسداشت سرمایه اجتماعی مانعی برای به هدر

رفتن آن است. این جریان یا ایده نیز دربردارنده اجزا و عناصری است که عبارتند از:

- شناخت و بصیرت نسبت به ناپسندها و ناشایستگی‌ها،

- تقلیل ناپسندها و ناشایستگی‌ها،

- تنزیه جامعه از ناپاکی‌ها و فراهم آوردن بستر مناسب برای رشد فضایل و شایستگی‌ها،

- نیل به جامعه‌ای آراسته و نیک.

با توجه به اینکه امر به معروف و نهی از منکر نظام نظارتی جامع برای پیاده‌سازی احکام

الهی، ساخت جامعه و حکومت اسلامی، و تضمینی برای تحقق اهداف آن است، این تکلیف

شرعی و اجتماعی در دو رابطه مهم مطرح می‌شود:

1. رابطه خرد در میان اشخاص، که نوعی دیده‌بانی و نظارت بر اجرای قانون و حمایت

از اخلاق اجتماعی است و آمیزه‌ای از فرماندهی و فرمانبری همگانی و ناشی از همبستگی

اجتماعی و اعتقادی.

2. رابطه کلان دولت و مردم، که ثمره آن ارشاد و رهبری، از سوی حکومت و نظارت و

بازدارندگی از طرف مردم است.

رابطه نخست با حق انتقاد و پاسخگویی و مبادله آزادانه اندیشه‌ها قرابت دارد، زیرا در

این‌گونه روابط اجتماعی، خواه و ناخواه، دامنه بحث‌های اخلاقی و اعتقادی بالا می‌گیرد و

حق آزادی و تکلیف اجتماعی را به هم می‌آمیزد. وانگهی، هر اقدام عملی به انکار و تأیید

رفتار دیگری، منوط به تصمیم روانی و انتخاب آزاد درباره ارزش آن رفتار است که فقیهان

۴۰ ■ نامه پژوهش فرهنگی، سال دهم، دوره سوم، شماره ششم

«تأیید و انکار قلبی» نامیده‌اند. در رابطه دوم، شخص می‌خواهد در برابر اندیشه رایج و متکی به قدرت‌های اجتماعی و دولتی سخن بگوید و از وضع موجود انتقاد کند.

حکومت در تمهیدهای سیاسی و اقتصادی و اجتماعی در حدود قواعد حقوقی عمومی آزاد است و می‌تواند سیاست‌های فرهنگی مناسب با جامعه را در پیش گیرد. اما، این سیاست‌ها محدود به مرز آزادی و احترام به شخصیت اشخاص است و جواز عبور از این مرز قانون است. قانون اساسی، در بند 6 اصل دوم، ترکیبی از آزادی و تکلیف را بیان کرده است. این بند یکی از پایه‌های نظام جمهوری اسلامی را «کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسئولیت او در برابر خدا» قرار می‌دهد.

کارکرد امر به معروف و نهی از منکر به مثابه نوعی سرمایه اجتماعی شامل موارد زیر

خواهد بود:

1. خودسازی

با اینکه «امر به معروف و نهی از منکر» را در نخستین نگاه، در شمار مبارزه‌های اجتماعی می‌آورند و بیشتر فقیهان آن را از فروع «جهاد» شمرده‌اند، باید دانست که این اقدام اجتماعی جز از راه مبارزه با نفس امکان‌پذیر نیست؛ زیرا کسی می‌تواند امر به معروف کند که آن را بشناسد و به کار و پندار نیک معتقد باشد و معنی خودسازی برای سعادت دیگران را بفهمد. همچنین، انسانی می‌تواند نهی از منکر کند که معنی زشتی و پلیدی را بداند و خویشتن را از آرایش‌های ناپاک دور نگاه دارد و تقوا پیشه کند.

2. غیرسازی و تربیت اجتماعی

انسان دو چهره دارد: در عین حال که موجودی است اصیل و مستقل و بااراده، ناچار است که با دیگران زندگی کند و سرنوشت خود را با آنان به اشتراک گذارد. همبستگی اجتماعی در اسلام تا جایی است که اگر کسی انسانی را به جفا و فساد بکشد، در حکم این است که همه را به قتل رسانده است و احیای یک انسان، به منزله زندگی بخشیدن به همه مردم است. در چنین جمع همبسته‌ای، خودخواهی و بی‌تفاوتی محکوم است. همه در رهبری

درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی ■ ۴۱

اجتماعی شریک و مسئول یکدیگرند.

3. انتقاد از کارگزاران اجتماعی یا اهتمام به پاسخ‌مداری در عرصه‌های تصمیم‌سازی و وظیفه مسلمان با «خودسازی» و «غیرسازی» پایان نمی‌پذیرد. در نظام توحیدی، حق خالق در اراده جمع تجلی می‌یابد. هر صاحب مسند و منصبی و هر مقامی امین خدا و خلق است، که باید بسان امینی دلسوز و مسئول عمل کند. مردم نیز در جایگاه صاحبان اصلی قدرت حق دارند بر کار او نظارت کنند، بر معروفش بخوانند و از منکر باز دارند و امانتی را که به او سپرده‌اند بازستانند، چنانکه پیامبر می‌فرماید: «برترین جهادها گفتن سخن حق و ترویج عدل نزد حاکم ستمکار است»^۱.

4. احساس مسئولیت در بُعد جهانی

امروزه، مسئولیت‌پذیری در بُعد جهانی را همه ملت‌های متمدن پذیرفته‌اند، یا دست‌کم به پذیرش آن تظاهر می‌کنند. مسلمانی که به عبادت و نیایش در برابر خالق می‌پردازد و به جهان و امانت‌دار خدا در زمین نیز عشق می‌ورزد، نمی‌تواند به سرنوشت انسان بی‌اعتنا بماند. پس دامنه معروف‌ها و منکرها برای مقام انسانی در مرزهای معین محدود نمی‌ماند.

۱. ان افضل الجهاد کلمه عدل عند امام جائر (سنن ابن ماجه، ج ۲: ۱۳۳۰، ح ۴۰۱۲).

منابع و مأخذ

- ابن الاخوه، 1983. معالم القریه فی احکام الحسبه، به اهتمام ر.لوی، لندن.
- امام خمینی (ره)، 1374. ولایت فقیه در خصوص حکومت اسلامی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- _____، 9 - 1361. صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای امام خمینی (ره)، تهران: گردآوری مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی ایران.
- _____، 1386. آداب الصلوٰء، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- اسکیدمور، ویلیام، 1385. تفکر نظری در جامعه‌شناسی، ترجمه علی محمد حاضری و دیگران، تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- الوانی، سیدمهدی، 1386. تصمیم‌گیری و تعیین خط‌مشی دولتی، تهران: سمت.
- _____، «تصمیم‌گیری و خط‌مشی گذاری فرهنگی»، (جزوه کلاسی)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- الوانی، سید مهدی و شریف‌زاده، فتاح، 1381. فرایند خط‌مشی گذاری عمومی، ج 2، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.

درآمدی بر سرمایه اجتماعی بر پایه عقلانیت دینی ■ ۴۳

- اکبری، محمد رضا، 1375. *تحلیلی نو و عملی از امر به معروف و نهی از منکر در عصر حاضر*، اصفهان.
- بهشتی، سید محمد، 1380. *بایدها و نبایدها*، تهران: بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های آیت‌ا... شهید دکتر بهشتی.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری.
- پوتنام، روبرت، 1380. *دموکراسی و سنت‌های مدنی* (تجربه ایتالیا و درس‌هایی برای کشورهای در حال گذار)، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: روزنامه سلام.
- ریشه، گی، 1376. *جامعه‌شناسی تالکوت پارسونز*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.
- عمید زنجانی، عباسعلی، 1987. *حق مشارکت در نظام سیاسی و اجتماعی*، مجموعه مقالات پنجمین کنفرانس اندیشه اسلامی، تهران.
- فرانسیس فوکویاما، 1379. *پایان نظم*، ترجمه غلامعباس توسلی، تهران: جامعه ایرانیان.
- فاضل، رضا و الهام میری آشتیانی، 1387. *آسیب‌های اجتماعی ایران - نگاهی به آینده*، مرکز تحقیقات استراتژیک/شادان.
- قرآن کریم
- کوک، مایکل، 1990. *امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی*، ج 2، ترجمه احمد نمایی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- گالتوک، یوهان، 1383. «درباره هزینه‌های مدرنیزاسیون»، ترجمه الهام میری آشتیانی، سال دوم، ش چهارم.
- نوری همدانی، حسین، 1990. *الأمر بالمعروف والنهی عن المنکر*، تهران.

- Dye, T.R., 1978. *Understanding Public Policy*, N.J.: Prentice-Hal.

- Meryon, R.K. & Nisber, R., 1971. *Contemporary Social Problems*, 3th edition, USA.